

РЕКОНСТРУКЦІЯ ЗНАЧЕНЬ СИМВОЛІЧНИХ ЗОБРАЖЕНЬ ТВАРИН НА ПРИКЛАДІ ОБРАЗУ ЛЕВА У САКРАЛЬНОМУ ЄВРЕЙСЬКОМУ МИСТЕЦТВІ ГАЛИЧИНИ НА ОСНОВІ РАДЯНСЬКИХ ТА ПОСТРАДЯНСЬКИХ КУЛЬТУРОЛОГІЧНИХ ДЖЕРЕЛ другої пол. ХХ – поч. ХХІ ст.

СТИЛІЗОВАНІ зображення тварин, а також вигаданих створінь – невід’ємна частина декорування більшості творів як сакрального, так і побутового декоративно-ужиткового єврейського мистецтва XVII–XX ст. Західної, Центральної та Східної Європи, відповідно сучасних територій України загалом і Галичини зокрема. Всі без винятку предмети декоративно-ужиткового та сакрального мистецтва ашкеназійського єврейства, які збереглися до наших днів, щедро декоровані символічними зображеннями, походження котрих можна було б віднести до середньовічних бестіаріїв, яким вони не поступаються ні вигадливістю, ні різноманітністю форм. Поверхня предметів, призначених для відзначення релігійних родинних свят та синагогальних церемоній, створених з коштовних металів, а також бронзи, міді, дерева, порцеляни тощо, обов’язково включає зображення левів, одноногих, грифонів, ведмедів, оленів, різноманітного птаства тощо. Перелічені образи особливо яскраво представлені в кам’яному різьбленні надгробків єврейських кладовищ (мацевот), а також у розписах синагог та книжковій графіці.

Для зручності в цій публікації зосередимо увагу на образі лева в контексті єврейського мистецтва Галичини, котре увібрало найхарактерніші і найяскравіші риси мистецтва ашкеназійського єврейства.

Трактування походження цієї символіки традиційно порушувало ряд проблем перед вітчизняними дослідниками історії єврейського мистецтва. Першою і найголовнішою проблемою був брак відповідної спеціалізованої літератури. У цій публікації спробуємо реконструювати кілька шарів першоджерел, необхідних для глибокого дослідження амбівалентної теми історично достовірного трактування образного ряду

у творах, віднесених до категорії «єврейське мистецтво». Як приклад візьмемо провідний образ із символіки єврейського бестіарію – символ лева.

Отже, література, присвячена тим чи іншим аспектам трактування особливостей символіки релігійного мистецтва Галичини зокрема та Східної Європи загалом, умовно поділяється на кілька категорій. Це:

1) довідкові видання – словники, енциклопедії тощо;

2) мистецтвознавча література – наукові статті та каталоги;

3) біблійні студії;

4) дослідження, пов’язані з філологічними аспектами єврейської традиції.

Кожна із вказаних груп містить певну точку зору щодо походження та трактування образного ряду в єврейському мистецтві Східної Європи загалом та Галичини зокрема.

Зображення тварин у єврейському церемоніальному мистецтві у радянській та пострадянській довідковій літературі

За часів існування радянської науки єврейське мистецтво (котре до кінця XIX ст. було мистецтвом винятково релігійним) зокрема та іудаїка загалом не були надто популярною темою в офіційній історії, філології, мистецтвознавстві тощо. Навпаки, кожна оприлюднена публікація сприймалась нечисленними інтерсантами як визначна подія, і, власне, нею й була. Ситуація докорінно змінилась у пострадянські часи, коли іудаїка позбулась «маргінального» іміджу і навіть, завдяки взірцям західноєвропейських країн, увійшла в моду, тобто почала вважатися самостійною галуззю, що об’єднує ряд гуманітарних дисциплін – філологію, історію, філософію, мистецтвознавство тощо, – об’єднаних за принципом дослідження єврейських аспек-

тів тієї чи іншої науки. Завдяки цьому в пострадянські часи кількість якісної наукової, популярної, науково-популярної літератури, виданої на тему іудаїки в країнах пострадянського блоку, збільшилась.

Довідкової літератури з іудаїки загалом та з єврейського мистецтва зокрема російською та українською мовами у радянські часи фактично не існувало. Більшість інформації розташовувалась у загальних науково-популярних [Боргес 1992, 317–358] та культурологічних виданнях [Топоров, Иванов, Соколов 1992, 41–43], у деяких спеціалізованих виданнях Петербурзького інституту сходознавства [Тимофей из Газы, 2002, 25, 32, 37, 43–45, 47, 48, 50, 61–66, 68, 71, 73–77, 80–85, 100, 106–108, 128, 129, 311], Російського державного гуманітарного університету [Аристотель 1996, 76, 81, 99, 101, 103, 105, 106, 108, 120 etc.] тощо.

У пострадянські часи кількість довідкової літератури, присвяченої мистецькій та релігійній символіці, завдяки численним перекладам закордонної літератури, а також розвитку наукових осередків, що займалися дослідженням єврейського мистецтва, поступово зростає. Значення тих чи інших символів – лева, однорога, грифона тощо – зустрічались у численних словниках та енциклопедіях, присвячених тим чи іншим світовим міфологічним традиціям. Серед них окреме місце посідала численна популярна література з астрології, символіка котрої у всі часи активно вживалась у декорванні єврейського церемоніального мистецтва. Завдяки цій літературі дослідження доповнювались вичерпними характеристиками значень тих чи інших символів, властивих єврейському мистецтву, в контексті оточуючих культур, співіснування з котрими мало сильний вплив на формування особливостей єврейського мистецтва.

Проте довгий час ледь не єдиною офіційною спеціалізованою публікацією на тему символіки в єврейському мистецтві Галичини залишалася стаття львівського мистецтвознавця Павла Жолтовського «Пам'ятники єврейського искусства» [Жолтовський 1966, 30]. Дослідник, зусиллями котрого було врятовано певну кількість пам'яток єврейського мистецтва, систематично проаналізував провідні образи з кола його символіки. Трактатування зображень тварин у версії мистецтвознавця були

пов'язані найперше із значеннями єврейських імен.

Перші довідкові видання, які частково пояснювали значення тваринної символіки в контексті єврейської культури, були здебільшого перекладеними з іноземних мов енциклопедіями іудаїзму. Їх вирізняв дещо популярний стиль викладення, який, проте, можна було пробачити виданням, де символічні образи супроводжувались етимологічними коментарями та поясненнями, властивими насамперед єврейській культурі, без яких неможливе правильне розуміння місця тваринної символіки в сакральному мистецтві [Ариэль 1983, 87].

Переважну більшість необхідної інформації щодо значення сакральної символіки в єврейському мистецтві Галичини надавали праці польських дослідників іудаїки. Корпус текстів з єврейського мистецтва, виданий польською мовою, мав більшість переваг, котрих часто бракувало вітчизняній мистецтвознавчій літературі з цієї теми: бездоганний професійний рівень академічних текстів, наукову ґрунтовність досліджень, високоякісний друк книг тощо.

Трактатування зображень тварин у єврейському мистецтві в науковій літературі пострадянської доби: досвід вітчизняної науки

Першими звернули увагу на кількість тваринної символіки у єврейському мистецтві мистецтвознавці, яким випало опрацьовувати колекції єврейського декоративно-ужиткового мистецтва, пов'язані з домашніми та синагогальними ритуалами; історики архітектури, котрі отримали змогу публікувати матеріали, присвячені розписам синагог; а також археологи та етнографи, котрі почали досліджувати занедбані єврейські цвинтарі Східної Європи. Переважна більшість зображень на поверхні музейних об'єктів супроводжувалась текстовими коментарями, які, проте, мало хто міг прочитати. Кількість та різноманітність зображень тварин у перелічених пам'ятках викликала зацікавленість дослідників, котрі початково здебільшого не володіли єврейськими мовами: вивчення івриту заборонялось у радянські часи на державному рівні, носії ідиш в основному намагались приховувати власні знання. Тому для адекватного перекладу коментарів до творів єврейського

мистецтва, з огляду на відсутність спеціалізованої літератури, долучалися спеціалісти в інших сферах єврейської культури – філологи, релігійні діячі тощо, які здебільшого прибули до пострадянських країн з-за кордону, у зв'язку з чим натомість погано знали місцеві мови.

І все ж кількість пострадянської літератури, присвяченої єврейському церемоніальному мистецтву, невпинно зростала, умовно поділяючись на дві категорії: 1) ілюстровані видання – фотоальбоми, каталоги виставок творів єврейського мистецтва тощо; 2) наукові публікації.

Переважна кількість публікацій, віднесених до першої категорії, певний час належала Тетяні Романовській [Романовская 1996, 251; Романовская 1997, 325; Романовская 1994, 204; Романовская 1999, 277] та О. Волковинській [Волковинская, Романовская, 1998, 364–378] – науковим співробітникам Музею історичних коштовностей України, в експозиціях та фондах котрого зберігається значна колекція єврейського церемоніального срібла. Численні репрезентативні альбоми з єврейською колекцією МІКУ, а також доповіді науковців на місцевих та міжнародних конференціях становили один з перших суттєвих внесків української науки в дослідження єврейського мистецтва.

Значний внесок у ґрунтовні дослідження єврейської символіки зробили численні альбоми фотографій Давида Гобермана, котрий завдяки власному ентузіазму встиг ще за радянських часів сфотографувати значну кількість єврейських цвинтарів України, Молдови та Білорусі, що майже не збереглися до наших днів [Гоберман 1993; Гоберман 2001; Мотивы еврейского искусства... 1996].

Функції цієї літератури мали репрезентативний та пам'яткоохоронний характер; за рідкісними винятками, тексти у наведених виданнях вирізняла популярність стилю викладення. Їх також доповнювала іноземна література на вказану тему, не перекладена ні російською, ні українською мовами [Huberman 1988].

Натомість тексти другої категорії – наукові дослідження, досить рідко ілюстровані якісними світлинами та малюнками, – поглиблювали та розвивали діапазон трактувань тваринної символіки, висловлюючи додаткові припущення щодо природи їхнього походження, а також значення у єврейській культурі.

Науковою детальністю аналізу символіки в єврейському мистецтві вирізнялись і вирізняються дотепер тексти провідного спеціаліста в галузі єврейського мистецтва ізраїльського мистецтвознавця Бориса Хаймовича.

Одна з перших публікацій дослідника на тему трактування символічних зображень у єврейському мистецтві, зокрема в кам'яному різьбленні мацевот, стала однією з перших вдалих спроб у пострадянській науці доцільного аналізу символіки у єврейському мистецтві ашкеназійського єврейства Галичини: «Ці образи можна класифікувати по-різному. Наприклад, враховуючи соціальну та духовну орієнтацію, виділити такі аспекти: 1) метафізичні; 2) соціальну та родову ієрархію; 3) пам'ять (індивідуальну та колективну); 4) аспекти особистості; 5) єврейську самоідентичність; 6) екзистенційні стосунки; 7) аспекти моди» [Хаймович 1994, 84].

У своїх дослідженнях теми символіки в єврейському мистецтві України/Галичини торкались також ізраїльський дослідник Олександр Канцедикас [Канцедикас 1998, 382; Канцедикас 1998, 319; Канцедикас 1972, 213], київський мистецтвознавець Юлій Ліфшиць [Лифшиц 1998, 381–384; Лифшиц 1999, 263–270 *etc.*], а також ізраїльський дослідник Ілля Дворкін [Дворкин 1998, 1–7].

Припущення щодо походження бестіаріїв у церемоніальному єврейському мистецтві наштовхувало дослідників на пошуки відповідей у літературі, присвяченій середньовічній геральдиці [Болгов, Чепак, Чепак 2005, 80–89], якщо не текстові коментарі, то іконографія котрої провокувала певні припущення щодо тісних зв'язків між українською геральдичною системою та розвитком єврейського мистецтва, і дехто з дослідників насправді пов'язував походження тварин у єврейському мистецтві із впливом геральдичного візуального ряду. Проте запозичення гербової символіки західно- та східноєвропейських країн, регіонів, міст, а також особистих гербів шляхетських родин з метою декорування церемоніальних предметів було не надто переконливим: світське призначення геральдичної символіки, навіть і з огляду на їхні вишукані та гармонійні форми, вступало у протиріччя із сакральним призначенням переважної більшості творів єврейського мистецтва. Ймовірно, засади монотеїзму не дозволяли розвинути припущення щодо справедливості запозичень

сакральної символіки із світських за метою та призначенням об'єктів, що неодноразово висловлював в усних припущеннях київських мистецтвознавець Ю. Ліфшиць.

Відповідно, на думку авторки, огляд, аналіз та вивчення літератури з історії європейської геральдики для трактування походження символічних зображень у єврейському церемоніальному мистецтві припустиме на рівні залучення загальної літератури, котра розкриває культурний контекст єврейського мистецтва, безпосередньо не торкаючись сенсу основних об'єктів дослідження.

Символ лева у сакральному єврейському мистецтві Галичини: біблійний контекст

Зображення лева посідає одне з чільних місць у сакральній символіці більшості європейських культур, навіть і тих, клімат та топографія яких не припускають зустрічі як жителів загалом, так митців зокрема з реальним прототипом цього представника художнього бестіарію. Це частково пояснюється значним впливом на європейське мистецтво біблійних текстів, де лев неодноразово згадується у найширшому діапазоні контекстів – від унаочнення загрози до уособлення різноманітних чеснот.

В біблійних текстах згадки про лева зустрічаються у 80 реченнях та епізодах. Цитати умовно поділяються на дві категорії: 1) епізоди, пов'язані з активною взаємодією дійових осіб із хижими тваринами; 2) цитати, присвячені образу лева, використаному в ролі метафори. Метафоричні згадки, у свою чергу, поділяються на дві категорії – з амбівалентним, позитивним чи негативним, значенням. Лев у Біблії може виступати 1) як уособлення загрози знаряддя покарання, образ ворога чи ворогів (останнє особливо часто зустрічається, зокрема, в «Псалмах Давида»); 2) як уособлення чеснот – сили, краси, хоробрості тощо.

У єврейському церемоніальному мистецтві, окрім суто біблійних значень, символ лева набуває додаткових конотацій завдяки особливостям формування ряду єврейських імен. Так, єврейські імена Ар'є та Лейб, які перекладаються як «лев», вказували на дотичність до створення мистецького твору чоловіка з подібним іменем. Символ лева також міг бути прямою вказівкою на прина-

лежність людини, дотичної до створення та декорування твору єврейського мистецтва, до коліна Іуди, чийм символом завдяки біблійному «Юда, лев молодий! Ти, мій сину, вертаєшся з здобичі: прихилився він, поклався як лев й як левиця, зведе хто його?» [Біблія Буття, 49:9] став лев. Все це дозволяє впевнено висловлювати припущення щодо природи зображень лева на тих чи інших предметах: на поверхні мацевот як вказівку на ім'я та походження померлого; на поверхні церемоніальних предметів, зокрема срібних, – на ім'я та походження донатора, котрий замовив і подарував коштовності синагозі або родині.

Окрім смислового, образ лева набуває додаткового значення як важливий декоративний елемент, традиційно властивий єврейському мистецтву. Це не могло не вплинути на митців, котрі не завжди добре знали на єврейській традиції і далеко не завжди до неї належали: «Давно пішли в минуле дискусії про те, чи звертались євреї до ремісників інших національностей за допомогою у будівництві синагог, виготовленні необхідних предметів, у тому числі й ритуальних... Звичайно, обираючи майстрів, вони частіше надавали перевагу єврейським ремісникам, які краще знали традицію, відчували національну специфіку образності, були здатні за необхідності зробити грамотний напис давньоєврейською мовою... Проте нерідко замовники звертались до висококваліфікованих майстрів із числа місцевих жителів. Ця практика була особливо поширена у великих містах: Москві, Петербурзі, Варшаві тощо» [Канцедикас 1997, 344].

Проте, незалежно від міри знайомства чи приналежності до єврейської традиції, митці будь-яких соціальних прошарків, від містечкових ремісників до випускників Петербурзької академії мистецтв, підтримували гідний рівень поінформованості щодо візуальних традицій інших традицій, культур та країн. У мистецтвознавчій літературі з іудаїки останніх років один з найдокладніших аналізів місця зображень лева в сакральному єврейському мистецтві Східної Європи зустрічається в книзі, присвяченій розписам синагоги Бейт-Тфіла Бен'ямін у Чернівцях [Хаймович 2008, 31–35, 52, 105 etc.].

Зокрема, згідно з версією згаданого вище ізраїльського мистецтвознавця Бориса Хаймовича, сформульованою на лекціях вче-

ного, одним з першоджерел власне геральдичних зображень левів у єврейському сакральному мистецтві Галичини зокрема і Східної та Центральної Європи загалом були зображення видавничих марок, розташовані на фронтисписах єврейських книг, виданих у Західній Європі. Видавничі марки напрочуд часто вирішувались як геральдичні композиції і містили профільні зображення левів, саме такі, які найчастіше зустрічаються в єврейському мистецтві Галичини.

Висновки

У цій статті наведено далеко не повний перелік наукових та науково-популярних джерел, у котрих розкриваються ті чи інші аспекти застосування та трактування символіки лева в єврейському мистецтві Східної Європи загалом і Галичини зокрема. Але відповідно до наведеної літератури можна зробити висновок про те, що значення символу лева в єврейському мистецтві припускає дешифровку на кількох рівнях:

1. Біблійний контекст, де символ лева використовується як уособлення однієї з багатьох якостей, наданих символу лева Торою;

2. Етимологічні значення єврейських імен, пов'язаних із символом лева. У цьому контексті образ набуває додаткового значення вказівки на ім'я та/або походження

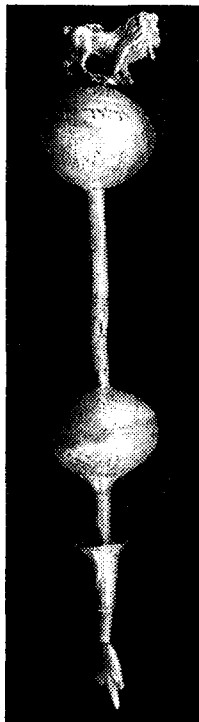
автора чи замовника того чи іншого мистецького твору.

3. В ролі традиційного, невід'ємного символу єврейського мистецтва, чий вишукані властивості змушували художників використовувати образ виключно з декоративною метою.

Перше і друге значення символу забезпечили йому роль одного з традиційних елементів єврейського мистецтва, згідно з яким мистецький твір, навіть позбавлений відповідних написів єврейськими мовами, міг бути ідентифікований як твір, опосередковано дотичний до єврейського мистецтва.

Огляд наукової та мистецької літератури другої половини ХХ – початку ХХІ століття, що стосується сакральної символіки в єврейському мистецтві, будується в приблизно такій послідовності:

- науково-популярна довідкова література, словники та енциклопедії, присвячені міфології та релігії, радянської доби;
- наукові праці істориків та теоретиків мистецтва, що включають пасажі, присвячені символіці у єврейському мистецтві;
- дослідження в галузі біблеїстики, присвячені, зокрема, походженню імен у єврейській традиції;
- власне біблійні тексти, котрі найповніше розкривають значення символу.

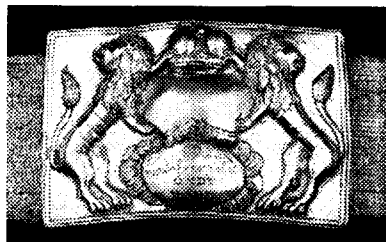
1

2

Мал. 1.
Яд. Срібло, лиття, чеканка,
гравірування.
Довжина 238 мм.
Польща (?). Кінець ХІХ ст.
МІКУ

Мал. 2.
Тас. Срібло, чеканка,
гравірування, канфаріння.
Висота 175 мм.
Західна Україна (?). ХІХ ст.
ЛМЕ

3

Мал. 3.
Пряжка ритуального пояса.
Срібло, ковка, чеканка,
гравірування.
Висота 65 мм.
Галичина. ХІХ ст. ЛМЕ

ЛІТЕРАТУРА

- Ариэль Ш.-З.* Энциклопедия иудаизма **Меир Натив**. Иерусалим – Тель-Авив, 1983.
- Аристотель.* **История животных**. Москва, 1996.
- Борхес Х.* **Письмена бога**. Москва, 1992.
- Біблія.** Переклад І.І. Огієнка. <http://www.ukrlc.org/bible/>
- Болгов В., Чепак В., Чепак Г.* **Геральдика. Рассказы о гербах, эмблемах, символах**. Киев, 2005.
- Волковинская Е., Романовская Т.* **Коллекция иудаики XVII – начала XX века**. Москва, 1998.
- Гоберман Д.* **Еврейские надгробия в Украине и в Молдове**. Москва, 1993.
- Гоберман Д.* **Еврейские надгробия в Украине**. Санкт-Петербург, 2001.
- Дворкин И.* **Зооморфные образы в символике еврейских надгробий XVIII века. Лев и единорог**. – Неопублікована праця, люб'язно надана автором для використання з науковою метою.
- Жолтовский П.* Памятники еврейского искусства // **Декоративное искусство СССР, 1966, №9**.
- Канцедикас А.* **Шедевры еврейского искусства: еврейское серебро России и Восточной Европы**. Москва, 1997.
- Канцедикас А.* **Шедевры еврейского искусства: бронза**. Москва, 1998.
- Канцедикас А.* **Народное искусство**. Москва, 1972.
- Лифшиц Ю.* Символика круга в архитектуре синагог // **Єврейська історія та культура в країнах центральної та Східної Європи**. Том II. Київ, 1998.
- Лифшиц Ю.* Символические аспекты архитектуры синагог // **«Штетл» як феномен єврейської історії**. Київ, 1999.
- Мотивы еврейского искусства в рисунках Давида Гобермана**. Санкт-Петербург, 1996.
- Романовская Т.* Храмовые атрибуты в церемониальном еврейском серебре XVIII – начала XX ст. // **Еврейская история и культура в Украине**. Киев, 1996.
- Романовская Т.* «Ерусалим Вольни» и церемониальное еврейское серебро XIX ст. // **Еврейская история и культура в Украине**. Киев, 1997.
- Романовская Т.* Художественно-стилистические особенности тора-шилдов XVII–XIX ст. Вольни и Подолии // **«Штетл» як феномен єврейської історії**. Київ, 1999.
- Романовская Т.* Короны Торы в собрании Музея исторических драгоценностей Украины // **Еврейская история и культура в Украине**. Киев, 1994.
- Словарь античности**. Москва, 1989.
- Тимофей из Газы.* **Тигрица и грифон: сакральные символы животного мира**. Санкт-Петербург, 2002.
- Топоров В., Иванов В., Соколов М.* **Лев. Мифы народов мира**. Т. 2. Москва, 1992.
- Хаймович Б.* Резной декор еврейских надгробий Украины // **История евреев на Украине и в Белоруссии**. Санкт-Петербург, 1994.
- Хаймович Б.* **Дело рук наших для прославления. Росписи синагоги Бейт Тфила Беньямин в Черновцах**. Киев, 2008.
- Ida Huberman.* **Living Symbols. Symbols in Jewish Art and Tradition**. Tel-Aviv, 1988.